

QATAG‘ON SIYOSATI QURBONI BO‘LGAN JADIDLAR TOMONIDAN TUZILGAN ASOSIY MUXOLIF TASHKILOTLAR TARIXI VA ULARING FAOLIYATI

Elyorbek Kaxramonjon o‘g‘li ABDULXAYEV

assistent

Andijon davlat texnika instituti

Andijon, O‘zbekiston

e-mail: elyorbekabdulxayev@gmail.com.

ORCID ID 0009-0001-0495-5301

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada XX boshlarida shakllangan jadidchilik harakati vakillarining siyosiy qarashlari, ularning milliy ozodlik va ma‘rifat yo‘lidagi kurashlari hamda Sovet totalitar tuzumi davrida ular duch kelgan repressiyalar tahlil qilinadi. Xususan, qatag‘on siyosatining jadidlar tomonidan tashkil etilgan muxolif siyosiy va madaniy tashkilotlarga qanday ta‘sir ko‘rsatgani, bu tashkilotlarning dasturi, faoliyati va taqdiriga e‘tibor qaratiladi. Tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida qatag‘on qurbonlari bo‘lgan jadidlarning ijtimoiy-siyosiy merosi yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: jadidchilik harakati, qatag‘on siyosati, muxolif tashkilotlar, Turkiston mustaqilligi, Ittihodi Taraqqiy, Milliy Ittihad, Sovet repressiyalari, Jadidlar merosi, XX asr siyosiy harakati, O‘zbek tarixshunosligi.

ИСТОРИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОСНОВНЫХ ОППОЗИЦИОННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ, СФОРМИРОВАННЫХ ДЖАДИДАМИ, ЯВЛЯВШИХСЯ ЖЕРТВАМИ РЕПРЕССИЙ

Эльёрбек Кахрамонджонович АБДУЛХАЕВ

Ассистент

Андижанский государственный технический институт

Андижан, Узбекистан

e-mail: elyorbekabdulxayev@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-0495-5301

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются политические взгляды представителей джадидского движения, сформировавшегося в начале XX века, их борьба за национальное освобождение и просвещение, а также репрессии, которым они подверглись в период советского тоталитарного режима. Особое внимание уделяется анализу воздействия политики репрессий на оппозиционные политические и культурные организации, созданные джадидами, их программам, деятельности и судьбе. В ходе исследования, на основе исторических документов, архивных материалов и современных научных работ, освещается социально-политическое наследие джадидов — жертв репрессий.

Ключевые слова: джадидское движение, политика репрессий, оппозиционные организации, независимость Туркестана, Иттиходи Таракки,

Миллий Иттиҳод, советские репрессии, наследие джадидов, политическое движение XX века, узбекское историоведение.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotida yuzaga kelgan jadidchilik harakati chuqur ma'naviy, madaniy va siyosiy ildizlarga ega edi. Bu harakatning boshlanishi madaniy-ma'rifiy islohotlar bilan bog'liq bo'lsa-da, keyinchalik jadidlar siyosiy faoliyat maydoniga kirib bordilar.

Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi hamda ular tomonidan mamlakatda mustamlakachilik siyosatining amalga oshirilishi mahalliy taraqqiyparvarlarni qattiq tashvishga sola boshladi. Sovetlar tomonidan mahalliy aholiga qilingan jabr-zulm va xalq boyliklarining Rossiyaga tashib ketilishi Vatan fidoyilarini ozodlik uchun siyosiy kurash boshlashiga sabab bo'ldi. Jadidlarning asosiy maqsadi, avvalo, xalqni bosqinchilarga qarshi ma'nan va aqlan tarbiyalash, o'z qadr-qimmatini anglatish bo'ldi.

Jadidlar ilgari surgan g'oyalar jamiyatning yangilanishiga, milliy o'zlikni tiklashga va zamonaviy davlat barpo etishga yo'naltirilgan edi. XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan jadidchilik harakati jamiyatni isloh qilish, zamonaviy ta'limni yoyish va milliy uyg'onish g'oyalariga asoslangan edi. Jadidlarning faoliyati dastlab ma'rifiy tusda bo'lgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan ular siyosiy faollik sari intildi. Rossiya imperiyasining inqirozi va Sovet hokimiyatining o'rnatilishi jarayonida jadidlar tomonidan turli siyosiy tashkilotlar tuzildi. Bu tashkilotlar orqali ular milliy davlatchilikni tiklash, o'zligini saqlab qolish va adolatli ijtimoiy tuzum barpo etishga harakat qildilar.

1917-yilda Turkiston jadidlari o'zlarining yangi siyosiy tashkilotlari "Ittihodi taraqqiy" (Ittihad –ar., uyushma, tashkilot degan ma'nolarni bildiradi) ga asos soldilar. Bu tashkilot Turkiya muhojirlari yordamida tuzilib, unga Usmonbek raislik qilgan. "Ittihodi taraqqiy" sovet hukumatining mustamlakachilik siyosatini tanqid qilish, yoshlarni siyosiy faollashtirish va maktab ishlarini isloh qilish bilan mashg'ul bo'lgan.

Jadidlarning yana bir siyosiy uyushmasi 1921-yil 2–5-avgustda Buxoro shahrida bo‘lib o‘tgan kongressda dastlab “O‘rta Osiyo milliy musulmon jamiyatlari federasiyasi”, keyinchalik “Turkiston Milliy Birligi” nomi bilan tuzilgan tashkilotdir.

Afsuski, 1920–1930-yillar oralig‘ida Sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan qatag‘on siyosati natijasida ushbu tashkilotlar faoliyati bostirildi, ko‘plab yetakchilar qamoqqa olindi, surgun qilindi yoki qatl etildi.

Jadidchilik XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida musulmon dunyosidagi islohiy harakat sifatida paydo bo‘ldi. Turkiston jadidlari avvalo diniy ta‘limni zamonaviy fanlar bilan boyitishga intildilar. Boshlang‘ich bosqichda ularning e‘tibori yangi usulda ta‘lim beruvchi maktablar ochish, gazeta va jurnallar orqali aholining dunyoqarashini kengaytirish, savodxonlikni oshirishga qaratilgan edi.

Jadidchilik harakatining shakllanishiga o‘sha davrdagi geosiyosiy vaziyat, musulmon dunyosidagi umumiy islohotparvarlik ruhiyati, shuningdek, Rossiya imperiyasining ichki siyosiy inqirozi muhim ta‘sir ko‘rsatdi. Bu holat jadidlarning faoliyati faqat mahalliy emas, balki umumimperiyaviy o‘zgarishlar kontekstida yuzaga kelganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, 1905-yil inqilobi musulmon xalqlari orasida siyosiy faollik va o‘zlikni anglash jarayonini jadallashtirdi. Shu davrdan boshlab, jadidlar ma‘rifiy harakatdan siyosiy harakatga o‘tish yo‘lini boshlab berdilar. Jadidlar dastlab diniy-ta‘limiy sohada islohot qilishga intildilar. Biroq 1905-yilgi inqilobdan so‘ng yuzaga kelgan siyosiy bo‘shliq, musulmon xalqlari o‘rtasida milliy ongning o‘sishi ularni siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishga undadi. Munavvar qori Abdurashidxonov bu jarayon haqida shunday yozadi: “Zamon bizni sukutdan harakatga, harakatdan esa siyosiy kurashga boshladi” [1.B – 3].

1917-yilgi Fevral inqilobidan so‘ng, Rossiyaning turli hududlarida mustaqil yoki muxtor musulmon tashkilotlari tuzila boshladi. Bu jarayon Markaziy Osiyoni ham chetlab o‘tmadi. Jadidlar Turkiston Muvaqqat hukumati (Qo‘qon Muxtoriyati) ni tuzish orqali siyosiy mustaqillik sari muhim qadam tashladilar.

1917-yil dekabrda tashkil etilgan Qo‘qon Muxtoriyati – Markaziy Osiyoda mustaqil siyosiy tuzum barpo etishga qaratilgan ilk urinish edi. Uning yetakchilari

– Mustafo Cho‘qay, Fayzulla Xo‘jayev, Munavvar qori Abdurashidxonov kabi jadidlar edi. Afsuski, bu tuzilma 1918-yilning fevralida Sovet kuchlari tomonidan harbiy yo‘l bilan tugatildi [2. B – 18].

Qo‘qon Muxtoriyati 1917-yil dekabrda e‘lon qilindi va uning tarkibida ko‘plab jadid ziyolilari, jumladan, Mustafo Cho‘qay, Munavvar qori Abdurashidxonov, Fayzulla Xo‘jayev faol ishtirok etdilar. Muxtoriyat 1918-yil boshida Sovet harbiy kuchlari tomonidan bostirildi, ammo u mustaqil siyosiy tashkilot shakllanishining dastlabki namunasidir.

Jadidlarning siyosiy tashkilotlari ichida “Turon” jamiyati alohida o‘rin tutadi. 1917–1918-yillarda faoliyat yuritgan bu tashkilot Turkiston xalqlari birligini ta‘minlash va umumturkiy federatsiya yaratish g‘oyasini ilgari surgan. Jamiyat a‘zolari orasida Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi yirik ziyolilar bo‘lgan. Bu harakatning g‘oyaviy ildizi panislomizm va panturkizm mafkuralariga borib taqaladi.

“Turon” jamiyati 1917–1918-yillarda tuzilgan siyosiy guruh bo‘lib, uning asosiy maqsadi Turkiston xalqlari birligini ta‘minlash va umumturkiy federatsiya yaratish edi. Bu tashkilot a‘zolari orasida ko‘zga ko‘ringan jadidlar – Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy ham bor edi.

1917–1918-yillarda faoliyat yuritgan “Turon” jamiyati jadidlarning panislomizm va panturkizm g‘oyalariga yaqinlashganligidan dalolat beradi. Uning a‘zolari, jumladan, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy Turkiston xalqlari birligini siyosiy kuch sifatida shakllantirishga harakat qilganlar [3. B – 45].

“Ittihad” (yoki “Ittihodiyun”) jadidlar orasidagi eng radikal guruhlardan biri edi. Ular Sovetlar bilan ideologik jihatdan keskin to‘qnashar, diniy erkinlik, erkin bozor iqtisodiyoti va milliy madaniyatni tiklash tarafdori edilar. Ularning ayrimlari yashirin faoliyat yuritgan, boshqa bir qismi esa ochiq siyosiy bayonotlar bilan chiqqan.

“Milliy ittihad” va “Jadidlar ittifoqi” tashkilotlari asosan 1920-yillarning boshida, Sovetlar bilan murosa qilib bo‘lmasligini anglagan jadidlar tomonidan

tashkil etilgan. Ularning asosiy maqsadi – milliy mustaqillikni tiklash, Sovet tuzumini yo‘qotish va zamonaviy demokratik davlat barpo etish edi.

“Ittihodiyun” eng radikal muxolif guruh bo‘lib, Sovetlar bilan ochiq to‘qnashuvga tayyor edi. 1920-yillarda esa “Milliy ittihad” va “Jadidlar ittifoqi” singari tashkilotlar paydo bo‘lib, ular Sovet hokimiyatini rad etgan holda milliy mustaqillikni tiklash, demokratik jamiyat barpo etishni maqsad qilganlar [4. B – 112].

1926-yilda jadidlarning tashabbusi “Ittihodi taraqqiy” va “Milliy ittihad” tashkilotlarining davomchisi “Milliy istiqlol” tashkiloti tuzilgan. Bu tashkilot faoliyatida Aziz Lazizzoda, Salimxon Tillaxonov va G‘ofirjon Musaxonovlar yetakchilik qilgan. Tashkilotning butun respublikadagi maxfiy faoliyatini Munavvarqori boshqargan.

Jadidlarning yana bir siyosiy uyushmasi 1921-yil 2–5-avgustda Buxoro shahrida bo‘lib o‘tgan kongressda dastlab “O‘rta Osiyo milliy musulmon jamiyatlari federasiyasi”, keyinchalik “Turkiston Milliy Birligi” nomi bilan tuzilgan tashkilotdir. “Turkiston Milliy Birligi” tashkilotining asosiy maqsad va vazifalari istiqlolga erishish; demokratik jumhuriyat va milliy qo‘shin tuzish; iqtisodni boshqarishni, temir yo‘llar, sug‘orish inshootlari faoliyatini Turkiston istiqloli manfaatlariga muvofiq tarzda tashkil etish; maorifni zamonaviy darajaga ko‘tarish va Yevropa madaniyati bilan tanishishni Rossiyaning vositachilgisiz yo‘lga qo‘yish; maktablar tashkil etish, tabiiy boyliklardan foydalanish, milliy masalalarni hal etishda yerli aholining milliy manfaatlarini e‘tiborda tutish va ko‘zlash; diniy erkinlik berish, dinni dunyoviy ishlarga aralashtirmaslikdan iborat bo‘lgan

Ushbu tashkilotlar quyidagi yo‘nalishlarda faoliyat olib bordilar: Ta‘lim va ma‘rifat. Yangi usul maktablar orqali xalqni savodli qilish, milliy tarix va madaniyatni o‘rgatish.

Matbuot. Gazeta, jurnallar chiqarish orqali targ‘ibot va mafkuraviy kurash olib borish.

Siyosiy targ'ibot. Sovetlar zulmini fosh qilish, xalqni siyosiy kurashga undash.

Yashirin siyosiy faoliyat. Ba'zi guruhlar qurolli qarshilikka tayyorlash, Sovetlarga qarshi fitnalar uyishtirishga harakat qilgan.

1920-yillarning oxiri va 1930-yillarda boshlangan keng ko'lamli repressiyalar jadid harakatining deyarli barcha siyosiy ko'rinishlarini yo'q qildi. Ko'plab tashkilotlar faoliyati to'xtatildi, yetakchilari hibsga olindi yoki otuvga hukm qilindi. Fitrat, Munavvar qori, Elbek, Abdulhamid Cho'lpon, Hamza kabi mashhur jadidlar "xalq dushmani" sifatida qatag'on qilindi.

Ularning aksariyati tilga olinmasligi, asarlari taqiqlanishi, nomlari tarixdan o'chirib yuborilishi uchun harakat qilindi. Sovetlar ushbu harakatni siyosiy tahdid deb bilib, uni ildizi bilan yo'q qilishga urinib ko'rdi.

Garchi bu tashkilotlar o'z maqsadiga to'liq erisha olmagan bo'lsa-da, ularning faoliyati tarixda chuqur iz qoldirdi. Ular:

- milliy ong va ozodlik g'oyalarini xalq ongiga singdirdi;
- sovet mustamlakachiligi sharoitida erkin fikrni himoya qildi;
- mustaqil O'zbekiston tarixiy xotirasida milliy g'urur timsoliga aylandi.

1920-yillar oxiri va 1930-yillarda boshlangan Stalin qatag'oni jadidlarning siyosiy harakatini butkul yo'q qildi. Fitrat, Munavvarqori, Elbek, Hamza, Cho'lpon singari ziyolilar qatl etildi yoki "xalq dushmani" sifatida yo'q qilindi. Ular ko'pchiligining reabilitatsiya qilinishi 1980-yillar oxiriga to'g'ri keladi [5.B – 67].

Bugungi kunda ularning faoliyatini o'rganish, xotirasini tiklash – bu tarixiy adolatni tiklashdir. Ularning orzusi bo'lgan ozod, taraqqiy etgan davlat bugun mavjud.

Xulosa qilib aytganda, Jadidlarning siyosiy faoliyati va ular tomonidan tuzilgan muxolif tashkilotlar nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. Ular ozodlik, taraqqiyot va adolat uchun kurashdilar. Sovetlarning qatag'on siyosati ma'rifatparvarlarni jismonan yo'q qilgan bo'lsa-da, ularning g'oyalari, orzulari xalq qalbida yashab qoldi. Sovet hokimiyati Markaziy Osiyoda mustahkamlanib olgach, Turkiston Avtonom Sovet Sosialistik Respublikasi

(TASSR), Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) va Xorazm Xalq Sovet Respublika (XXSR)larining ichki ishlariga nazoratni kuchaytirdi. Uning mustamlakachilik siyosati, zo‘ravonligi va mahalliy sharoitni inobatga olmay, xalqqa o‘tkazayotgan jabr-zulmi ziyolilarni siyosiy birlashmalarga asos solishlari va ozodlik g‘oyalarini targ‘ib qilishlariga sabab bo‘ldi. Jadidlar “Ittihodi taraqqiy”, “Milliy ittihad” va “Turkston Milliy Birligi” kabi tashkilotlar tuzib, o‘z maqsadlarini shu siyosiy uyushmalar orqali amalga oshirishga intildilar. Bu tashkilotlar a'zolari dastlab jamiyatning barcha jabhalarida islohotlar o‘tkazish, milliy matbuotga asos solish, muxtoriyat tuzish uchun kurashgan bo‘lsalar, Turkiston muxtoriyati qonga botirilgach, sovet rejimiga qarshi milliy ozodlik harakatlarini tashkillashtirish, qo‘rboshilar faoliyatini birlashtirib, ularni Qizil armiyaga qarshi kurashga yo‘naltirishda jonbozlik ko‘rsatdilar. Mustamlakalardan mahrum bo‘lishni istamagan sovetlar ozodlik uchun kurashayotgan jadidlarga turli ayblovlar qo‘yib, ularni panturkist, panislomist, imperializm josuslari, burjua yot unsurlari deb atadilar hamda 1930, 1937–1938-yillarda ommaviy qatag‘on qildilar. Jadidlar tashabbusi bilan XX asr boshlarida tashkil etilgan siyosiy tashkilotlarning faoliyati tarixini alohida tadqiqot doirasida o‘rganish, Vatan ozodligi, yurt faravonligi uchun kurashgan jadid bobolarimizning nomlarini abadiylashtirish, ularning fidoyiligini yosh avlodga ibrat qilib ko‘rsatish tarixchi olimlar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Bugungi tarixchilar, ziyolilar va yosh avlod ushbu harakatdan saboq olib, mustaqil fikr va milliy ongni asrash uchun jadidlar merosini chuqur o‘rganmog‘i lozim. Ularning jasorati – biz uchun yo‘l-yo‘riq, ma’naviy saboqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurashidxonov M.Q. Turkistonda yangi maktablar haqida. –Toshkent: Jadid nashriyoti, 1917.
2. Cho‘qay, M. Turkistonning qayg‘uli taqdiri. – Istanbul: Turk Yurtlari Nashriyoti, 1923.
3. Qodiriy, A. Toshkent tong otguncha. – Toshkent: Matbaai Usmoniya, 1922.

4. Дойимов Р. Жадидлар сиёсий тафаккури. – Тошкент: Фан, 2005
5. Жалилов Т. Репрессияланган маърифатчилар. – Тошкент: Шарк нашриёти, 1998.
6. Shamsutdinov R., Xoshimov S., Akbarova N. O'rta osiyodagi jadidchilik harakati tarixidan. – Toshkent: Akademnashr 2024.
7. Шарипов Р. Туркистон жадидчилиқ ҳаракати тарихидан. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
8. Алимова Д. Жадидчилиқ феномени. – Тошкент: Академнашр, 2022.